

УДК 261.7;215:234.23

DOI <https://doi.org/10.30970/PPS.2025.61.11>

ПРАВОСЛАВНЕ ПОЛІТИЧНЕ БОГОСЛІВ'Я: МІСЦЕ ПЕРЕТИНУ ЦЕРКВИ І ДЕРЖАВИ

прот. Петро Лопатинський

*Київська православна богословська академія,
кафедра богослів'я,*

вул. Трьохсвятительська, 8, 01001, м. Київ, Україна

У статті досліджуються складнощі православної політичної теології в сучасних українських реаліях. Актуальність теми випливає з нерозривності внутрішнього церковного життя та соціально-політичного існування, що глибоко підкреслює повномасштабна війна в Україні. У дослідженні аналізуються праці провідних зарубіжних та українських теологів, зокрема праці А. Папаніколау «Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія» та о. К. Говоруна «Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву», які досліджують взаємодію між Церквою та державою, виклики «аполітичності» та історичний симбіоз православних церков з імперськими структурами.

Дослідження має на меті визначити сутність православної політичної теології, виявити точки перетину між Церквою і державою, а також розмежувати «державотворчу» і «державницьку» моделі Церкви. У ньому стверджується, що дії християн у світі є проявом присутності Бога, що чинить трансформаційний вплив на суспільство. У статті наголошується на необхідності розробки рекомендацій щодо інтеграції християнських цінностей у суспільне життя та активної участі Церкви у формуванні громадянської свідомості для побудови сильної та морально стійкої української держави.

Також у цій статті підкреслюється, що «аполітичність», якої часто дотримуються формальні християни, робить їх вразливими до політичних маніпуляцій, про що свідчить російсько-українська війна. Вона протиставляє українське розуміння «держави» (держави), яке ґрунтується на єдності та згуртованості, російському «государству», яке передбачає домінуючого правителя. Ця лінгвістична відмінність підкреслює різні фундаментальні уявлення про суспільне співіснування. Ці та подібні дослідження підкреслюють багатогранність та складність взаємин між релігією та політикою, а також необхідність переосмислення ролі Церкви в сучасному багатогранному світі. Таким чином, православна політична теологія служить важливим інструментом для розуміння та оптимізації взаємодії між релігією та політикою, що у підсумку сприяє побудові демократичного суспільства.

Ключові слова: православне богослів'я, політичне богослів'я, раціональність, наука, релігія, Церква, держава, державотворча Церква, державницька Церква, віра, знання, наука і релігія, християнські цінності.

Постановка наукової проблеми та її значення. Сучасні реалії українського суспільства висувають на передній план питання взаємодії релігійних інституцій та державних структур. Особливо гостро ця проблематика виявилася в умовах повномасштабної війни, коли поділ життя на суто церковне та соціально-політичне виявився неможливим. Політичне богослів'я, що вивчає взаємозв'язки між християнством і політикою, набуває безпрецедентної актуальності, оскільки допомагає осмислити роль Церкви у формуванні національної ідентичності, моральних цінностей та державотворчих процесів в умовах суспільних трансформацій. Виклики, пов'язані з війною, потреба у відновленні історичної пам'яті про національних святих та зміна парадигм церковно-державних відносин роблять дослідження православного політичного богослів'я невідкладним для розуміння сучасних українських реалій та пошуку шляхів подальшого розвитку.

Аналіз досліджень цієї проблеми. Питання політичного богослів'я активно розробляються як зарубіжними, так і українськими богословами. Зокрема, значний вплив на формування сучасного розуміння цієї проблематики справила праця Аристотеля Папаніколау «The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy» (Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія) [1], де автор обґрунтовує можливість співпраці політики та богослів'я, підкреслюючи, що втілення Божої присутності у світі відбувається через дії християн у суспільстві. Він наголошує на проблемі «формальних християн», чия «аполітичність» робить їх вразливими до політичних маніпуляцій, що особливо яскраво проявилось під час російсько-української війни.

Вагомими у порушеному питанні є напрацювання українського теолога о. Кирила (Говоруна), такі як: «Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву» [2], «Orthodox Political Theology» для Енциклопедії теології Сент-Ендрюса [3] та ін. В останній із перелічених праць автор зазначає, що більшу частину своєї історії православні церкви існували в симбіозі з державою (як правило, імперіями), що сформувало їхнє специфічне розуміння політики як пов'язаної лише з державою. Це зумовило відмінність православного політичного богослів'я від інших типів християнської політичної теології. Публікації останніх років [4; 5; 6; 7; 8] свідчать про зростаючий інтерес до цієї проблематики у світовій науковій та богословській думці. Усі ці дослідження підкреслюють багатогранність та складність взаємин між релігією та політикою, а також необхідність переосмислення ролі Церкви в сучасному світі.

Метою дослідження є аналіз сутності православного політичного богослів'я в контексті українських реалій, виявлення місць перетину Церкви і держави, а також визначення оптимальних моделей взаємодії для сприяння розбудові сильної та морально стійкої української держави. Досягненню мети передую виконання таких **завдань**:

- Визначення основних концепцій та термінології, що характеризують православне політичне богослів'я («поліс», «екклесія», «публічне богослів'я»).
- Аналіз історичного досвіду взаємодії Церкви і держави в Україні для розуміння сучасних процесів.
- Розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква та обґрунтування пріоритетності державотворчої моделі для Української Православної Церкви.
- Обґрунтування ідеї про те, що дії християн у світі є проявом Божої присутності та мають трансформаційний вплив на суспільство і політичну сферу.
- Вироблення рекомендацій щодо реалізації християнських цінностей у суспільному житті та участі Церкви у формуванні громадянської свідомості.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. Останніми роками в інформаційному просторі набуває поширення термін «політичне богослів'я». Зокрема, у 2012 році опубліковано працю православного богослова Аристотеля Папаніколау «Містичне як політичне. Демократія і не-радикальна ортодоксія» [9]. На початковому етапі назва книги викликала у мене несприйняття через уявну несумісність містичного та політичного. Однак, з огляду на посилення політичних впливів у повсякденному житті, що трансформувалися з ідеологічних гасел у конкретні фізичні загрози, виникла гостра потреба осмислення взаємодії цих явищ. Праця Папаніколау, попри деякі розбіжності з авторською позицією, переконала у можливості синергії політики та богослів'я. У контексті сучасних українських реалій православне політичне богослів'я набуває особливої актуальності, спонукаючи до спільного осмислення суспільних процесів та пошуку шляхів трансформації української держави у воєнний та повоєнний час.

Однією з фундаментальних проблем релігійного мислення є пасивне сприйняття молитви, богослужіння та духовного життя як виключно прохального процесу, де Бог діє замість людини. Водночас християнство визначається принципом Божого втілення у світі, що найяскравіше виявляється у церковній есхатологічній спільноті. Це означає, що присутність Христа у світі має виявлятися через дії християн. Отже, етос християнства полягає в тому, що Бог діє через нас. Ця ідея глибоко розкрита у посланні до Діогнета (II ст.): «Блаженство полягає не в тому, щоб мати владу над іншими або бути сильнішим за слабших, або бути багатим і гнобити нижчих. Таким чином ніхто не може наслідувати Бога: це не гідно Його величі. Але той, хто приймає на себе тягар ближнього, хто, маючи в чому-небудь перевагу, благодіє іншому нижчому за себе, хто отримані від Бога дари роздає тим, що мають потребу і стає, так би мовити, Богом для тих, хто отримує від його руки; той є Божий наслідник» [10]. Таким чином, через взаємодію християн проявляється Божя присутність. Збільшення кількості людей, які усвідомлюють це і дозволяють Богові діяти через них, призведе до значного перетворювального впливу на суспільство та політичну сферу.

Важливою проблемою Церкви, як стверджує Папаніколау, є те, що більшість християн не живуть своєю вірою повною мірою: «Вся християнська аскетика виходить із принципу, що людині, щоб стати такою, якою вона задумана Богом, необхідне аскетичне зусилля. Сама християнська спільнота повинна організовувати своє життя так, щоб захищати себе від християн, які не прагнуть бути християнами; і, парадоксальним чином (це, звичайно, сумно), християни повинні мати на увазі, що політичні спільноти теж змушені захищатися від християн, які християнами не є» [11, р. 85]. Формальні християни часто через свою так звану «аполітичність» легко стають об'єктом політичних маніпуляцій. Російсько-українська війна наочно продемонструвала примарність цієї «аполітичності» для церковних інституцій усіх конфесій.

Український теолог о. Кирило (Говорун) у своїй статті для Енциклопедії теології Сент-Ендрюса зазначає: «Більшу частину своєї історії православні церкви жили в симбіозі з державою, як правило, імперіями. Такий симбіоз сформував їхнє специфічне розуміння політики як пов'язаної лише з державою. Саме цей специфічний історичний контекст породив православну політичну теологію як галузь, відмінну від інших типів християнської політичної теології» [12].

Отже, поняття «православне політичне богослів'я» може здатися парадоксальним, проте історія та сучасність демонструють тісний зв'язок між релігією і політикою. Політичне богослів'я є галуззю дослідження, що вивчає взаємозв'язки між християнством і політикою, аналізуючи вплив релігійних переконань на політичні рішення та вплив політичних процесів на релігійні інституції.

Для глибокого розуміння суті православного політичного богослів'я необхідно розглянути такі ключові поняття:

- **Поліс** (грец. «πόλις», лат. «civitas») – це давньогрецьке поняття міста-держави, де політика була невід'ємною частиною життя громади;

- **Екклесія** (дав.-гр. «ἐκκλησία») перекладається як «церква», але спочатку означало «зібрання людей» у полісі. Це підкреслює громадський характер церкви і її взаємодію із суспільством;

- **Публічне богослів'я** – це діалог між церквою і суспільством, який стосується актуальних соціальних і політичних питань.

Сучасний світ ставить перед Церквою нові виклики, зумовлені політичними процесами, глобалізацією та соціальними змінами. Політичне богослів'я є інструментом для осмислення історичного досвіду взаємодії Церкви і держави, що дозволяє краще зрозу-

міті сучасні процеси. Напрацювання сучасних православних богословів сприяють формуванню християнської позиції щодо актуальних проблем та допомагають відповісти на питання про можливість реалізації християнських цінностей у суспільстві.

Україна має багату, хоча часто складну та суперечливу, історію взаємодії Церкви і держави. Сучасна ситуація в Україні характеризується політичними викликами та релігійною різноманітністю, вимагає особливої уваги до політичного богослів'я. Об'єднавчий процес у Православній Церкві України є яскравим прикладом впливу політичних факторів на релігійні інституції. Церква в Україні відіграє важливу роль у суспільному житті, особливо в питаннях моралі, освіти та соціальної справедливості. Досвід України демонструє, що держава значною мірою впливає на формування церковних моделей. Однак Церква також може впливати на державу, формуючи громадянську свідомість та моральні цінності. Св. Юстин Філософ образно писав: «Що в тілі є душею, тим у світі є християни. Душа знаходиться у всіх членах тіла, і християни по всіх містах світу. Душа, хоча живе в тілі, але не тілесна, і християни живуть в світі, але не є від світу. Душа, будучи невидима, перебуває у видимому тілі; так і християни, знаходячись в світі, видимі, але їхнє богошанування залишається невидиме... Душа знаходиться у тілі, але сама вміщає тіло; так і християни знаходяться у світі, ніби у в'язниці, самі оберігають світ» [13].

В ідеалі відносини Церкви і держави повинні будуватися на принципах взаємоповаги та партнерства. Сучасне українське суспільство все частіше стикається з питанням ролі Церкви в державотворчих процесах, що особливо актуалізувалося після об'єднання Православної Церкви України. Ключовим аспектом у цих дискусіях є розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква.

Етимологічний аналіз українського слова «державна» (від дієслів «держати», «тримати», «бути зв'язаним», що вказує на об'єднуючу функцію) демонструє різкий контраст із російським відповідником «государство» (від іменника «государь», «господар», «володар», що підкреслює панівну роль). Ця лексична відмінність свідчить про різницю у сприйнятті основи співіснування людей. Одним із ключових моментів у дискусіях щодо участі Церкви у процесі виявлення об'єднувальних принципів, які тримають людей разом, є розрізнення понять «державотворча» і «державницька» Церква.

Спробуємо розібратися у нюансах цих понять та їхньому значенні для сучасного православ'я, зокрема, в контексті українських реалій. Слова «державотворча» і «державницька» часто вживаються як синоніми, але вони мають різні значення. Церква, яка називається державотворчою, сприяє становленню держави, формуванню її цінностей, моральних орієнтирів та інституцій. Вона впливає на суспільство через виховання, освіту, благодійність та інші види діяльності.

Натомість державницька Церква підпорядковується державі, служить її інтересам і може бути використана як інструмент політичної боротьби. Така Церква втрачає свою духовну незалежність і стає залежною від політичних сил. Для виконання своєї місії – проповідувати Євангеліє і служити людям – Церкві важливо зберегти духовну незалежність. У такому становищі державотворча Церква сприяє розвитку громадянського суспільства, виховуючи відповідальних громадян, які дотримуються моральних принципів. Не менш важливою роллю державотворчої Церкви є захист прав людини. Церква покликана захищати людські права, незалежно від політичної ситуації у країні.

Церква являє боголюдські стосунки, і Папаніколау пише: «Говорити про бого-людське спілкування – не означає говорити про якусь людину з надлюдськими здібностями або про того, хто живе в світі в якомусь дематеріалізованому стані. Навпаки, це означає стверджувати, що матеріальність була створена для того, щоб виявляти присутність Бога,

ознаками якого можуть бути різні форми взаємин, тому політична участь відноситься до сфери боголюдського спілкування. Якщо політичне вказує на дискусійну спільноту, в якій громадянське залучення передбачає не просто терпимість до іншого, але ставлення до нього як до унікального творіння Божого, тоді політична спільнота може являти собою «пролептичне спілкування» (proleptic communion)» [14, р. 156].

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Це дослідження підкреслює критичну актуальність православного політичного богослів'я для сучасної України, особливо в умовах війни, що унеможливлює розділення церковного та суспільного життя. Ми показали, що Церква не може залишатися «аполітичною» і має активно долучатися до державотворчих процесів, базуючись на християнських цінностях.

У дослідженні розмежовано поняття «державотворчої» та «державницької» Церкви з акцентом на пріоритетності першої як моделі, що сприяє розвитку сильної та морально стійкої української держави через формування громадянської свідомості та захист прав людини. Дії християн у світі розглядаються як прояв Божої присутності, що має трансформаційний вплив на суспільство.

Таким чином, православне політичне богослів'я є життєво важливим інструментом для розуміння та оптимізації взаємодії між релігією та політикою, сприяючи побудові демократичного суспільства. Ця стаття є запрошенням до подальших досліджень та обговорення цієї важливої теми в Україні.

Список використаної літератури

1. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
2. Говорун К. Політичне православ'я: доктрина, що розділяє Церкву / переклад з англ. Олексія Панича. Київ : ДУХ І ЛІТЕРА, 2019. 152 с.
3. Hovorun C. Orthodox Political Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. Edited by Brendan N. Wolfe et al. 2023. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> (дата звернення: 26.05.2025).
4. Bodrov A., Garrett S. M. (eds.). Theology and the Political. Leiden : Brill, 2020. 302 с.
5. Džalto D. Anarchy and the Kingdom of God: From Eschatology to Orthodox Political Theology and Back. New York : Fordham University Press, 2021. 320 с.
6. Hjälm M. Liberation of the Ecclesia: The Unfinished Project of Liturgical Theology. Södertälje : Anastasis, 2011. 334 с.
7. Kalaitzidis P. Orthodoxy and Political Theology. Geneva : World Council of Churches Publications, 2012. 148 с.
8. Stoeckl K., Uzlaner D. The Moralism International: Russia in the Global Culture Wars. New York : Fordham University Press, 2022. 208 с.
9. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
10. Послання до Діогнета. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/apolohety/svyatyj-iustyn-filosof-poslannya-do-diohneta/> (дата звернення: 26.05.2025).
11. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.
12. Hovorun C. Orthodox Political Theology. St Andrews Encyclopaedia of Theology. Edited by Brendan N. Wolfe et al. 2023. URL: <https://www.saet.ac.uk/Christianity/OrthodoxPoliticalTheology> (дата звернення: 26.05.2025).
13. Послання до Діогнета. URL: <https://parafia.org.ua/biblioteka/svyatoottsivski-tvory/apolohety/svyatyj-iustyn-filosof-poslannya-do-diohneta/> (дата звернення: 26.05.2025).

14. Papanikolaou A. The mystical as political: democracy and non-radical Orthodoxy. Notre Dame, Indiana : University of Notre Dame Press, 2012. 250 p.

ORTHODOX POLITICAL THEOLOGY: THE INTERSECTION OF CHURCH AND STATE

priest Petro Lopatynsky

Kyiv Orthodox Theological Academy,

Department of Theology,

Trekhsyatskaya Str., 8, 01001, Kyiv, Ukraine

The article examines the complexities of Orthodox political theology in contemporary Ukrainian realities. The relevance of the topic stems from the inseparability of internal church life and socio-political existence, which is deeply emphasized by the full-scale war in Ukraine. The study analyzes the works of leading foreign and Ukrainian theologians, in particular A. Papanikolaou in his work *The Mystical as Political. Democracy and Non-Radical Orthodoxy* and Fr. K. Govoruna in *Political Orthodoxy: A Doctrine That Divides the Church*, which explore the interaction between the Church and the state, the challenges of “apoliticality,” and the historical symbiosis of Orthodox churches with imperial structures.

The study aims to define the essence of Orthodox political theology, identify points of intersection between the Church and the state, and distinguish between the “state-building” and “state-oriented” models of the Church. It argues that the actions of Christians in the world are a manifestation of God’s presence, which has a transformative impact on society. The article emphasizes the need to develop recommendations for integrating Christian values into public life and for the active participation of the Church in shaping civic consciousness in order to build a strong and morally stable Ukrainian state.

The article also emphasizes that the “apolitical” stance often taken by formal Christians makes them vulnerable to political manipulation, as evidenced by the Russian-Ukrainian war. It contrasts the Ukrainian understanding of “state” (*derzhava*), which is based on unity and cohesion, with the Russian “*gosudarstvo*,” which implies a dominant ruler. This linguistic difference highlights different fundamental ideas about social coexistence. These and similar studies highlight the multifaceted and complex relationship between religion and politics, as well as the need to rethink the role of the Church in today’s multifaceted world. Thus, Orthodox political theology serves as an important tool for understanding and optimizing the interaction between religion and politics, which ultimately contributes to the building of a democratic society.

Key words: Orthodox theology, political theology, rationality, science, religion, Church, state, state-building Church, state-oriented Church, faith, knowledge, science and religion, Christian values.